



UO'K: 81.43

**ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ СОМАТӢ ДАР ШЕВАИ ХУШӢР****HUSHYOR HUDUDIDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIKASI****СМЫСЛОВЫЕ НЮАНСЫ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СЕЛЕ ХУШЕР****SEMANTIC NUANCES OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE VILLAGE OF KHUSHER****Чамолов Чумъабой Ҳисенович<sup>1</sup>** <sup>1</sup>дотсенти кафедраи забоншиносии Донишгоҳи давлатии Фарғона, доктори фалсафа оид ба фанҳои филологӣ (PhD)**Мандонова Фархунда Равшан қизи<sup>2</sup>**<sup>2</sup>донишҷӯи курси дуҷуми бахши тоҷикии факултаи филологияи Донишгоҳи давлатии Фарғона**Аннотатсия**

Дар мақола роҷеъ ба ибораҳои рехтаи умумихалқӣ ва мувофиқату тафовути он аз фразеологизмҳои шевагӣ дар мисоли фразеологизмҳои соматии деҳаи Хушёр ноҳияи Сӯхи Чумҳурии Ўзбекистон мавриди омӯзишу таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст. Тобишҳои маъноии ибораҳои устувори соматӣ ва мавридҳои корбасти он бо мисолу далелҳои аниқ инъикоси худро ёфтааст.

**Annotatsiya**

Maqolada O'zbekiston Respublikasining So'x tumanidagi Hushyor qishlog'i somatik iboralari misolida keng tarqalgan xalq frazeologizmlari va ularning turdoshligi va idiomalardan farqi o'rganilib, tahlil qilinib, tadqiq etilgan. Somatik frazeologizmlarning semantik ifodalari va ulardan foydalanish holatlari aniq misol va faktlar bilan o'z aksini topgan.

**Аннотация:**

В статье рассматриваются общепринятые словосочетания, их соответствия и отличия от современных фразеологизмов на примере соматических фразеологизмов села Хушер Сухского района Республики Узбекистан. Осмысленные выражения устойчивых соматических выражений и случаи их употребления отражены на наглядных примерах и фактах.

**Abstract**

The article discusses generally accepted phrases, their correspondences and differences from fashionable phraseological units using the example of somatic phraseological units of the village of Khusher, Sukhsy district of the Republic of Uzbekistan. Meaningful expressions of stable somatic expressions and cases of their

**Калидвожаҳо:** ибораҳои устувор, ибораҳои рехта, фразеологизмҳои соматӣ, даст, дил, даҳон, рӯ, сар, чашм, калла, гӯш, пой, забон, пешонӣ, мижжа, талха, гардан, чигар, чоғ, панча, рӯда, нохун, бинӣ, шуш, шикам, пӯст ва ғайра.

**Kalit so'zlar:** frazeologizmlar, somatik frazeologizmlar, qo'l, yurak, og'iz, yuz, bosh, ko'z, quloq, oyoq, til, peshona, tirnoq, jigar, jag', panja, ichak, burun, o'pka, qorin, teri va boshqalar.

**Ключевые слова:** устойчивые словосочетания, свободные словосочетания, соматические идиомы, рука, сердце, рот, лицо, голова, глаз, ухо, нога, язык, лоб, ноготь, щека, шея, печень, челюсть, лапа, кишечник, нос, кожа и т. д.

**Key words:** somatic phraseology, hand, heart, mouth, face, head, eye, ear, foot, tongue, forehead, eyelid, neck, liver, jaw, paw, intestine, nail, nose, lung, abdomen, skin.

### САРСУХАН

Ибораҳои устувор ва ё рехта, ки имрӯзҳо дар илми забоншиносӣ бо истилоҳи фразеологизмҳо қорбаст мегардад, дар нутқи шифоҳии мардум асрҳост, ки мавқеи муайн касб қардаву барои барҷастатар ифода қардани фикр хидмат қарда меояд. Ин қабил вожагону иборот дар тафаккури мардум мафҳуми мушаххасеро инъикос қардидаву ба маънии муайяне дарқ мегардад, қисмате муайяни таркиби луғавии шеваҳоро ташкил медиҳад ва муассиртарину маъмултарини онҳо, ки барои тамоми мардум фаҳмосту умумихалқӣ қардидааст, ба забонии адабии тоҷик низ ворид қардида, қисмати муайяни таркиби луғавии забонамонро ташкил медиҳад.

Бояд дар ёд дошт, ки семантикаи таркиб ва ибораҳои рехтаро наметавон аз маънии вожаҳои баёнқардида ҷутуҷӯ қард. Дуруст аст, ки баъзе аз онҳо ба қалимаҳои дохили ибора иртибот қоранд ва қисмати алоҳидаи фразеологизмҳоро ташкил диҳанд ҳам, дар умум ибораҳои устувор асосан ба маънои маҷозӣ мавриди истифода қарор қарифта, барои қуробурангу ба эҳсоси муайян ифодаи баёни фикр қумак меқунанд, ки нутқи қӯянқаро муассир мегардонад.

### ТАҲЛИЛИ МЕТОДҲО ВА АДАБИЁТ

Роҷеъ ба тобишҳои маъноӣ ва қурӯҳбандии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ қанд таҳқиқотҳои назаррас ба сомон расида бошанд ҳам, дар таркиби луғавии шеваҳо боз қалимаву иборот ва ё таркибҳоеро пайдо қардан мумкин аст, ки онро дар забони адабӣ ва лексикаи диғар шеваҳо дуҷор қардидан душвор аст. Ба сарқашмаҳои авалин дар ин бобат метавон луғатномаҳои пешиниёнро аз қабилӣ “Адо-ул-қузало”-и Бадриддини Муҳаммад, «Қашқул-луғот вал-истилоҳот»-и Аҳмади Бухорӣ, “Фарҳанги Ҷаҳонқарӣ”-и Ҳусайни Инҷу, “Бурҳони қотеъ”-и Бурҳониддин Муҳаммад Ҳусайни Табрзӣ “Фарҳанги Рашидӣ”-и Абдурашиди ат-Татавӣ, “Баҳори Аҷам”-и роӣ Текқанд Баҳор, “Ғиёсул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсуддин, “Қароғи ӯидоят”-и Алиқони Орзу [1.158] ва қандеи диғар, ки дар асрҳои муқталиф иншо қардидаанд, метавони ворид қард. Ҳусусиятҳои барҷаста ва паҳлуҳои муқталифи таркибҳои фразеологӣ дар тадқиқотҳои олимони варзидаи тоҷик Абдулқани Мирзоев, Д.Тоҷиев, Ш.Ниёзӣ, Н.Маъсумӣ, Р.Ғафқоров Б.Қамолиддининов, М.Фозилов [2.27] ва боз олимони диғар хеле рӯшан мунъакис қардидааст. Ҷустуҷӯи сарқашмаҳо, семантика ва муқоисаи онҳо истифодаи усули таърихӣ-муқоисавӣ, мушоҳида, типологӣ ва омори тоқозо меқунанд.

### МУҲОКИМА ВА НАТИҚАҲО

Дар баробари он ки ҳар қӯйиш ҳусусиятҳои ба худ ҳоси савтӣ, сарқӣ ва наҳвӣ қорад, ба вожаҳо ва таркибҳои ибораҳои рехтаву наҳвии таркиби луғавии лаҳҷаҳо низ таъсирқузор аст. Дар ҳамаи шеваву лаҳҷаҳо ибора ва таркибҳои умумихалқиро дуҷор омадан мумкин аст, ки ба як маънӣ фаҳмида мешаванд, аммо дар тарзи талаффуз ва оҳанг вобаста ба минтақаи қӯйиш тафовут доштанишон аз эҳтимол дур нест ва ё довар шудан ба маврид аст, ки деҳаи Ҳушёр дар ноҳияи Сӯхи вилояти Фарғона қой қарифтааст. Яке аз деҳаҳои қадима ва маъмулу машқури минтақаи Сӯхи Ҷумқурии Ёзбекистон маҳсуб мегардад, мардумаш ориёинаҷод ва қӯйиши онҳо наздиқ ба қӯйишҳои шеваҳои қанубии Тоҷикистон аст. Шоҳ Бобур муддате дар ин деҳа зиста ва марқони майқони ин деҳро қард оварда озими Афғонистон ва баъди он Ҳинд шудааст. Дар “Бобурнома” оварда, ки “Марқуми ин диёр сар то сар сорт буда, ба форсӣ ҳарф мезананд” [3.338]. Мувоқиқи баъзе маълумотҳо то ҳод дар шаҳри Деҳли Ҳиндустон қузаре бо номи Ҳушёр мавқуд будааст. Тадқиқотҳои қанде аз муаллифони рисолаҳои таърихӣ этноқарфи қасро бар ин ҳулоса меорад, ки аҳолии деҳаҳои қарду атрофи Исқара, Уротеппа, Қаротегин, болооби Зарафшон ва водии Фарғонаро сӯхиёни аз Сӯх муқочирғашта ташкил меқодааст.[4. 55].

Ибораҳои фразеологӣ дар нутқи гуфтуқӯй доираи фаҳмиш, захираи луғавӣ, қажонбинии қасро ифода меқунанд ва вобаста ба шароити давру қамону маҳалу мақон бархе аз онҳо шояд ба қӯшаи фаромӯшӣ равад мисли қалимаҳои қӯҳна ва қисмати нави ибораҳои фразеологӣ вобаста ба шароити муҳити зисту тарқиёти технологӣ шояд қойқузини онҳо шавад ва ё умуман маънову мафҳуми нава қасб қунанд. Албатта, доираи истеъмоли ибораҳои таркибҳои рехта дар забони адабӣ муқталиф арзёбӣ мегардад, аммо ифодаҳои

## TILSHUNOSLIK

фразеологии лаҳҷавӣ ҳудуди муайни истеъмоли доранду бас, дар дигар маҳалу ҳудуд айнан ба ҳамон маънову мафҳум дарк кардани он душвор аст.

Дар шеваи деҳаи Ҳушёр, ки зиёда аз даҳ ҳазор нуфус дорад, истифодаи ибораҳои умумихалқии фразеологӣ хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд ва чуноне дар боло ҳам таъкиди қардем, ба шеваи хоси лаҳҷавӣ талаффузи мегардад, аз қабилӣ: **аравата хъдът каш** (*аробаатро худат каш*), **як пош дар гур** (*як пояш дар гур*), **аз як гъревун сар бъроре** (*аз як гиребор сар баровардан*), **афтава ба думан пушида намешава** (*офтотро бо доман пушида намешавад*), **дасткъшод бъдай** (*дасткушод будан*), **аз сад гълъм як гълъм нашкуфтахай** (*аз сад гул як гул нашукуфтан*), **дар мийуни аву алав мунд** (*дар миёни обу алоб мондан*), **Пинакъш вайрун нашид** (*пинак вайрон нашудан*), **нохуни бачанда зор** (*ба нохуни бача зор будан*), **ҳаму хар хару туқумъш дига** (*хар ҳамон хару абзолаш дигар*), **замин кафидаю одам бърмадай** (*замин кафидаву одам баромадан*), **замин накафид, ки дъроя** (*замин накафид, ки дарояд*), **чишмом раҳ дидессай** (*чашм раҳ дидан*), **тир ай камон парид** (*тир аз камон ҷастан*), **дегънда бъдагиш меброя** (*он чӣ дар дег ҳаст, барояд*), **панҷ панча баравар нест** (*панҷ панча баробар нест*), **курпата дида по дароз кън** (*кӯрпаатро дида по дароз кардан*), **ай хъдш бърарфтай** (*аз худ рафтан*), **ба даҳани мърда калима нандоз** (*ба даҳони мурда калима андохтан ё наандохтан*), **ба пеши дарёо бурда, ав надода миёратай** (*ба пеши дарё бурда, об надода овардан*), **дар зимитун барф пърсӣ, наметия вай** (*дар зимистон барф напурсидан*), **дастъм нарасид** (*даст нарасидан*), **ав ай саръш лой** (*об аз сар лой*), **чъшмъм чорта шид** (*чашм чор шудан*), **чоғом дарид** (*чоғ даррондан*), **хъни хъдта хурдӣ** (*хуни худ (дил) хурдан*), **даҳангънда толқун андохтӣ** (*ба даҳон талқон гирифтан*), **ай пашша фил накън** (*аз пашша фил насохтан*), **дъ даст дар бинӣ** (*ду даст дар бинӣ омадан*) ва ин қабил даҳҳои дигар ибораҳои рехтаро мисол овардан мумкин аст, ки барои тамоми тоҷикон хусусияти умумистеъмоли пайдо кардаву ба маънии муайёни маҷозӣ фаҳм мегардад.

Дар баробари ин, дар ҳар шева, аз ҷумла шеваи Ҳушёр ҳам фразеологизмҳои пайдо кардан мумкин аст, ки танҳо хоси ин маҳал ҳаст ва мардум барои ифодаи муассиру қудрати сухани худ аз онҳо ба таври васеъ истифода бурда меоянд. Масалан, маънои ибораи фразеологии **пъшти хунаи амаки Қодирҷон** танҳо барои ҳушёрӣ маълум аст, ки он ҷо қабристон вучуд дорад, баробари шунидани ин ибора ҳамин мавзеву фаҳмида мешавад. Дар як қисми ибораҳои рехта мақсаду ният, рӯҳияту кайфият, амалу ҳаракати инсон таҷассум гардида бошад, дар қисматҳои дигари он аломат ва хусусиятҳои ашё, рустаниву парандаву ҳайвонот ва ғайра ба риштаи тасвир кашида шудааст, ки дар ифодаи мақсади ғӯянда нақши калидӣ доранд. Аз ҳамин нуқтаи назар, ин ҷо танҳо ба ибораҳои рехтаи соматӣ, ки дар шеваи Ҳушёр мавриди истифода аст, тавачҷуҳ кардаем. Дар ин қабил ибораҳо узвҳои инсон дар таркиби ибораҳои рехта нақши асосӣ доранд. Вожаи **сомат** (*somatos*-тан) юнонист ва дар илми забоншиносӣ каломҳои фарогир аст, ки мутааллиқи узви бадани инсон бошад

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **ДАСТ**

**Ай даст бърондан** – ба анҷом расондани коре. *Як илоҷ кара и кора ай даст бъронъм, ҳамаш ҷо ба ҷо мешава. Даствъш қалб* — одами дузд. *Ҷра дастъш қалб бъдай. Даствъм нарасид* – серкор будан. *Ай короҳа бисёриша рафтанда дастъм нарасид. Ҳақи даст* — пул додан, касеро аз меҳнаташ розӣ кардан. *Вай мърда-мърда къртотуа духтас, ҳақи дастша ҳич не тийе. Дъ даст дар бинӣ* – бе тӯҳфа, бо дасти холӣ ба ҷое рафтан. *Ай Рассӣ умд, дъ даст дар биниш. Даствъ тийи оринҷ меқапа* – ба касе чизе диҳӣ, боз ҳам бештар талаб мекунад. *Вай хъдъш ҳамутарай, даст тийи оринҷ меқапа. Даствъ ай хок берън* – то охири умру баъди марг ҳам аз амали ношоистаи касе норозигӣ изҳор кардан. *Ай ман бачои яғу кор кънӣ, дастъм ай хок берън, ай тъ розӣ нествъм. Бадаступо бъдай* – хунарманд, ҷақон будан, аз уҳдаи ҳамаи кор баромадан. *И дъхтари ҳамсоямун бадаступо бъдай. Даствъшод бъдай* – саховатманд. *Вай расоям дасткъшодай, ҳаманда ёрдам метия.*

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **ДИЛ**

**Алави дилъш баланд ҳай** — одамиш серғайрату сершӯҷоат. *Тъ иқа ба вай бозӣ накън, алави дилъш баландай. Дарди дил гу* – рози дил гуфтан. *Тъ бемалол дарди дилта*

гуфтангир, ҳич каснъда намеғум. **Дилъм вайрум шид** – ранчидан. Э Хъдое, нахо ҳамқа синов тийй, вая гапоша шънида **дилъм вайрум шид**. **Дилъм ганда шид** — ранчидан, аз касе дилмонда шудан. *Ита меғува гуфта ҳич уй накародъм, дилъм ганда шид*. **Қълфи дилта къшо** — дарди дилро изхор кардан. *Иқа дилт тангай, қълфи дилта къшо, моям фамем охи*. **Бедил бъдай** - шахсе, ки ба касе дил бохтааст, дил додааст. *А тъ вайда бовар накън, бедил бъдай вай*. **Дилъм кашид** – хоҳиш, майли дил. *Манам охи дилъм кашид ба апачам гапзаниа*. **Дилма шикаст** — ранчондан. *Ба гапой бетътъръкъш дилма шикаст*. **Дилъм гум зад** — пазмон шудан, ёд кардан. *Ба йод бийоръм, дилъм гум мезана*. **Дила ав каран** — розй кунондан. Ба дили касе роҳ ёфтан. *Ҳич кас манда намефорид, неки ба як гапшу дилма ав каран*. **Гапъш ай тайи дил бурмад** – самимона суханкардан. *И гапоша ай тайи дилъш бърмад*. **Оҳари дилъм рехт** — аз ҳад зиёд гурусна мондан. *Пъшокоҳа шуфта оҳари дилъм рехт агар*. **Дар дилъм зад** – безор шудан, нороҳат шудан. *Ҳар руз умадан гирифта, дар дилъм зад неки*. **Дилбезър шидан** – ба амали касе тоб наовардан, норозй будан, нороҳатй. *Гирякъниша дида дилъм безър шид*. **Дилша ёфтай** — дилро ба даст овардан, ба дили касе роҳёфтан, розй карда тавонистан. *И бача бало бурмад, дилша ёфтак*. **Дилм накашид** – чизеро, кореро нахостан. *Ҳамунча рафтанда дилм накашид*. (Дар баъзе шавехо варианти *по накашид* низ вучуд дорад). **Дилъм пър ҳай** – боварй ва хотирчамъй. *Ман худохоҳа медром унистут, дилъм пъррай*. **Дилъм гектарай** – дилкушод будан. *Тъ мана ута уй накън, дили ман гектарай*. **Дилъм тангай** – зиқ шудан, хавотир будан, дар ташвиш будан аз коре. Сафина тъ чува ина гъръфтй, вая дилъш тангай нанозанбо. **Дъдила шудан** – дар ду фикр, андеша будан. **Дъдила шидастам, рафтанъм навмадастай**.

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **ДАҲОН**

**Дар даҳанът ҳавло** — аз хабари хуши касе шод шудан. *Атамшу умадастиян, ҳаақ зуур дар даҳанът ҳавло*. **Ави даҳанм рехт (рафт, чакид)** – аз дидани чизе ва ё кори хубе ҳайрон шудан. *Хунайи Сарвинозшуҳа дида ави даҳанъм рехт*. **Филлаширъм дар даҳанъм умед** — безор шудан, нороҳат будан. Абдъвалй, филлаширима дар даҳанъм авардй. **Даҳана ширин къне** – даъват ба тановули хӯрок. *Вақти авқот даҳана ширин кадан даркорай, канй, гир чй*. **Даҳани мърданда калима нандоз** — кори гузаштаре боз ба хотири кас овардан. *Ҳамитари гапотп бас кън, даҳани мърданда калима нандохта*. **Даҳанъм пашм бъронд ай гапзаниҳа** — бисёр гап задан. *Ай гапзаниҳа даҳанъм пашм бъронд, нафамид барбър*. **Даҳанъш калиш** – касе, ки даҳонаш боз бошад, гиряҳои бемаврид мекунад. *Шидак акъ, бас кън, даҳанта иқа калиш ворй воз накара*. **Даҳанта дида гап зан** — суханҳои беэҳтиромона, бе андеша сухан кардан. *Иқа ай хъдът нара, даҳанта дида гап зан*.

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **РҮ**

**Пусти рум рехт** — шармандагй, беномусй. *Тъ ҳами қълъқа дар туй карй, пусти рум рехт*. **Рангу рума зард кара** — хиҷолат шудан. *Бо ман чй хел мерам рангу рума зард кара*. **Рӯт сия** — одами дуруғӯ. *Э иқа наҷақ, рут сияҳай*. **Рута кирми гур хъра** – навъе аз ҳақорат, дашном. *Ҳақ, рута кирми гур хъра, нахо ҳамита кънй*. **Рум нашид** — гуфта натавонистан, шарм доштам, истиҳола кардан. *Эз неа, ман ута гуфта наметунъм, рум намешава*. **Рангу рума зард намеқнъм** — дар пеши касе сар ҳам накардан. *Дубора талаби ноҷо накардан*. *Ман як бор прсидъм мешава, дига рангу рума зард намеқнъм*. **Рангу руш канд** – тарсидан, ҳаросидан. *Айби хъдъш бъд, пърсанъш ай тарса рангу руш канд*. **Рангу руш грехтай** – бемор шудани касе. *Мазаш нашидай анча, рангу рушам гърехтай*. **Аву руи набдагя нарезун** – бори дигар шарманда накардан. *Хъдъш ҳичия намедунй, авруи набдаҳа нарезун*. **Руот сурх шава** – соҳибэҳтиромии халқ будан. *Дар пеши дӯсту душман доим руот съръх гардй*.

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **САР**

**Сари мана хър** — як навъи дашном, ки вақти асабонй аз касе гуфта мешавад. *Як руз не, як руз сари мана мехърй*. **Саръм калу дилъм нозък** – ишора ба одами пурноз. *Бай-бай акън, саръм калу дилъм нозък-ку*. **Пидинавори сар кашид** – оҳиста-машҳур машҳур шудан, ба назари мардум афтодан. *Секън-секън пидинавори сар мекашид*. **Ай дарди сар халос шидем** — аз кореву ташвише раҳой ёфтан. *Хайрият, хунашу бъррафт, ай дарди сар*

## TILSHUNOSLIK

**халос шидъм.** Дидани сар – ишора ба тақдири бад, воқеоти ноҳинчори нохост. *Дидани сар бўдай, аки зиқ намешай.* Садақай (садқай) сар – аз баҳри чизи гумшуда баромадан. *Зиқ наша, гум шидоша садқай сар.* Сари хъдша, хъдш хурд – сабабгори ба ҳоли бад гирифтор шудани касе. *Ҳами кора хъдш карду сари хъдша хъдш хурд.* Чъзош ай саръш муна – навъе аз дашном, норизои ва напазируфтани молу чизи касе. *Чизош ай сарш муна, манда ҳичиш даркор нест, бўрава шид.* Сарша деволънда задай – ишора ба ақлу ҳуши бечои кас, суҳанҳои сафсатаву бемавқеъ. *Сарша деволънда задайчи, гапои ҳархела задастай, корои безеб кадастай.* Болои саръш бурмадай — эҳтиром накардани касе. *Вай хап беста, яғбора ҳамаш болои саръш бурмадиан.* Сарш дар осмун расид — аз ҳад зиёд хурсанд шудан. *Аташа дида, саръш дар осмун расид.* Ай саръм ав рехт — ноумедӣ, фирефтаи шахси боваринок шудан. *Ман расо вайнда бовар кародъм, ай сарм ав рехта бўрафт.* Саръш ай санг шава – саломати бардамов. *Ачата саръш ай санг шава, доим дар бахтоту саломат гардан.* Сарта хор – андешидан, ҳаракати кореро кардан. *Тъ ҳам калун шидӣ, акън сарта хор, яғу кор яв.* Сар хоринда вақт нест – серкорӣ, пурташвишӣ. *Ҳамиқа кором бисёр шид, ки сархоринда вақтъм нашид.* Кор аз муйи сар бисёр – серкорӣ, ки ҳатто шумурдани он имкон надорад. *Корта хъдът кардан гир, кори ман аз муйи саръмам бисёрай.* Як сару гардан боло – нисбати касе авло будан. *И одам ай вай як сару гардан болотарай.*

**Эзоҳ:** Калимаи сар ҳам дар забони адаби ва ҳам дар шеваю лаҳҷаҳо аз ҷумлаи калимаҳои сермаъност. Тавассути ин вожа боз ибораҳои рехтаи зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки на чун узв, балки ба маънии оғози чизеву коре корбаст гардидааст, ба мисли: **Сар карӣ, басаръш кън - кореро оғоз кардӣ, ба охир расон.** *Тъ доим кора сар мекунию басаръш намекнӣ.* Сару нугша гум карай, (Сару калаваша гум карай) – бесарусомонӣ, касе, ки дар чунин ҳолат чӣ кор карданаширо наредонад. *Дар туй сару нугша гум карай, бечора.* Ай тупалангия сару калаваша гум карай сойби туй. **Одами мешидагӣ ай сарш (чашму руш) малъмай** – ишора ба ояндаи неки кас. *Вай хъдш тайин бўд, хунданинда дурмадш, одами мешидагӣ ай саръш тайинай.* **Ав ай саръш лой** – ишора ба сарчашмаи коре, ки хуб нест. *Хъдш малъм бўд и кора нашиданъш, ав ай саръш лой бўд.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ЧАШМ**

**Чишмъш сер** – касе, ки нафси худро дошта метавонад, муқобили ҳарис.

*Барбър вайа ҳичӣ кара наметунӣ, чишмъш серай.* Тайи чишм каран — касеро зери назорат гирифтани, хусусан арӯсшавандаро. *Ваё Ҷононая ай майдиякиш тайи чишм кара мундодане.* Чишмом ра дидастай – интизорӣ, дарак аз омадани меҳмони азиз. *Чишмом ра дидастай, хез анҷум кън хуноҳа.* Чишмъм чорта шид-аз ҳад зиёд интизор шудан. *Ай тъйа пойистана чишмом чорта шид.* Чишмош ай косахунаш бурмад — ҳайрон шудан. *Ман гап занъм ҳамика ҳайрун шид, ки чишмош ай косахунаш бурмад.* Вай мана дида чишмош ай косахунаш бурмад. Чишмош бўлғъ – чашмҳои калон, чашмро калон кушода нигаристан. *Мана иқа ута чишмота бўлғъ кара нига накъ.* Чишми дид надоръм — бисёр бад дидани касеву чизе. *Ҳамиқа ҳавай намефорамки, чишми дид надоримки бинъмъш.* Чишм ала кард — ба касеву чизе ба чашми бад нигаристан. *Чизи йа каснда чишм ала накън.* Чишмъш кариян (чашм расидан) — номади кор. *Чишмш кариянчӣ, ай саҳар синайи саръш дар дора.* Қулуқи ба чишм - кундфаҳм, касе, ки мешунаваду чизе намеғӯяд. *Қулуқи ба чишм шида нашишта, ҷавоб дода ёд гир.* Чишмма пӯшида кишом шав шидай – тез гузаштани вақт. *Чашма то пушида кишом, тираммоям умадай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи КАЛЛА**

**Дар каллат тир зана** — одами фаромӯшхотир. *О дар каллат тир зана нахо днэвникта наёрӣ?* Калата меканъм – навъе аз дашном, тарс додан. *Иқа накавунъм, ки калата меканъм.* Каллата кирми гур хъра — одами сергап, лофзан. *Ба ҳамии гапот, каллата кирми гур хъра.* Калаш хъди дегорӣ — касе, ки сараш калон бошад, каллакалон. *Вайа дида ҳайрун шидъм, калаш хди дегорӣ.* Калла хъди дегорӣу фам не. *Калаш канкулийатър (кампийутър) — шахси доно, ҳозирҷавоб.* *Ҳама саволънда ҷавоб додастай, калаш хъди калкулийатър (кампийутър).* Каллат пара – навъе аз дашном, норизои аз суҳану амали касе, ки вақти асабоният гӯянд. *Ҳамунча намерафтӣ, калат мепаридми?*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ГҶШ**

**Гушъш чър ҳай** — хабаркаш. *Инам Беҳзодори гушъш чър ҳай, эҳтиёт шуда гап зан.* **Гӯшъм таспидастай** — дар ҳаққи касе каси дигар гап мезанад.

Э, бас кън, гушом таспидастай хъдъш. **Гушома кар карӣ** — аз ҳад зиёд баланд гап зандани касе. *Бас акън, гушома кар карӣ.* **Гушиш тайи тоқӣ** - аз сирре огоҳ асту фош намесозад. Хъди ай дънйо беҳавар ворӣ, **гушиш тайи тоқӣ** гаштанша бин-дия.

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ПО(Й)**

**Дъ почика дар йа мӯза тъқидан** — якравӣ. *Вай дъ почикша дар як мӯза тъқидагиҳай.* **Курпата дида по дароз кън** – имконияти худро доништан, худро дар меъёру андоза нигоҳ доштан, аз меъёр набаромадан. *Иқа калунгарӣ накън, курпата дида по дароз мекънӣ.* **Тайи пош кариян – беэҳтиромӣ ба касе.** *Бечорайа таги по кариян.* **Ҷойи помунӣ нест (найофтан)** — ҷойи серодам ё серчизи сесарусомон. *Хуна дурмада намашава, ҷойи помунӣ нест.*

**Як пош дар гӯр – мӯйсафед, солхӯрда.** *Яг пош дар гурай, гапи задагиша би-дия*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ЗАБОН**

**Завундарозӣ кардан** – донотаришӣ, маҳмаддоной кардан. *Дар пеши ман завундарозӣ накън, кийу чӣ бъданта ҳама медуна.* **Дар завунът мъръм-хурсандӣ** аз хабари хуши касе. *Хавари авардагит расо нағз, дар завунот мъръм.* **Дар нуки завун истодай** – лаҳзае, ки калимаи зарурӣ ба хотир намеояд. *Нуми ина медунистъм, дар нугӣ завунъм истодай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ПЕШОНӢ**

**Пешуним шӯр** — бадбахт, ғамзада, аз аҳволаш норизо. *Пешуним шӯр бъдай, дар пешуним ҳамин навистагӣ бъдай, чӣ кънъм, замин сахту осмун балан.* **Ҳамиқа ҳаракат кард, барбър нашид, пешуниш шӯр бъдай.**

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи МИЖЖА**

**Шав мъча назад** — хавотирӣ, беҳобӣ. *Тъ эсан-амон мемадошӣ гуфта, апам то сахара мъча назадай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ТАЛХА**

**Талхам кафид** – сахт тарсидан. *Яки якбора ай пешм бурмад, талхам кафид агар.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ГАРДАН**

**Гардан намефърона (хам намекъна)** — якравӣ, қабул накардани фикри дигарон. *Ҳамқа гувъмъш, гардан намефърона.* **Ҳамита гардки, пеши ягукаснда гарданта хам накънӣ.**

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ЦИГАР**

**Цигаръм суخت(цигарсухта)** — аз ҳад зиёд ташна мондан. *Ай афтава гармиша цигарм сӯхт.* **Цигар-цигару дигар-дигар ҳай** – садоқат ба хешу табор нисбати бегонагон афзал. Тъ доим ҳама рузъмда қати манӣ, беҳъда нагуфтодиян, **цигар-цигару дигар-дигар гуфта.**

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ҶОҒ**

**Ҷоғ дарид(ан)** — бисёр баланд гап задан. *Ай гапзаниа ҷоғом дарид якбора.* **Ҷоғта гир** — хомӯш истодан. **Ҷоғта гир, намемунӣ, ки гапи вайа гуш кънем.**

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ПАНҶА**

**Панч панча баравар нест** – одамон ҳар хеланд. *Ҳамаҳа хъди хъдът хиёл накъ, панч панча баравар нест.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи РҶДА**

**Рудом қър-қър дора (Руда қоқ шид)** – ниҳоят гурусна мондан. *Ай гишнагия рудом қър-қър дора, ягу чиз хъръм.* **Ай хандаҳа рудам канд** – аз таҳи дил хурсанд шудан, хандидан. *Вай расо механдурундай, гапои вайа шънавида ай хандаҳа рудом канд.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи НОХУН**

**Нохуни бачанда зорай** – бефарзандӣ, мӯтоҷӣ ба фарзанд. *Шугр къне ҳамиқа бача доре, яхело нохуни бачанда зорай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи БИНӢ**

**Чалш дар нуки биниш** - шахсе, ки чаҳлаш тез бошад. *Вайнда и гапа гуфта намешава, чалъш дар нуки бинишай. Биниш варам кардай – гапнодароии наврасон. Гапзанию рафторъш дига шидестай, биниш варам кардай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ШУШ**

**Шишъш дар даҳан расид** — бефара шудан, аз ҳад зиёд монда шудан. *Ай ҳалокия шишш дар даҳанъш расид.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ШИКАМ**

**Шикамсер чӣ парвои шикамгъшна** – касе, ки ба ғами дигарон кор надорад. *Амаки Орифа гуфтъм наумад, шикамсер чӣ парвои шикамгъшна.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ПЎСТ**

**Пустъш пўсти харай** – шахси бетамиз, гапнодаро, берӯ. *Вайнда ҳич гап таъсир намекъна, пустъш пусти харай.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ТАН**

**Тан додан** — қоил шудан, мафтун шудан. Ман шъмонда тан метим, коркънитуна дида. *Хънаршънда гап нест, тан додан даркор.*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи КУН**

**Ёддошт:** Ин калима дар забони адабӣ ба қатори калимаҳои қабех ворид гардад ҳам, дар фразеологизмҳои соматӣ маънои семантикии худро аз даст додаву аз маънои аслии худ дур рафтаву баъзеи онҳо чун калимаҳои малеҳ тобишҳои маъноии мусбатро инъикос мекунад. Шояд аз ҳамин нуқтаи назар бошад, ки бо ин калима ибораҳои зиёди устувореро пайдо кардан мумкин аст, ки қисмате аз он умумихалқӣ гардидаву баробари шунидани он мақсади гӯянда дарк карда мешавад. Дар шеваи Хушёр ибораҳои, ки бо ин калима сохта шудааст, зиёд набошад ҳам, аммо наметавонем онро кам гӯем ва тобишҳои маъноии чанде аз онҳоро низ тафсир мекунем.

**Дар кънът дандун наброн (бърондӣ)** — аз худ рафтан. *Дар рут хандан, дар кънът дандун наброр.* Анча ичет нанъвохтъмът, дар кънът дандун бърондӣ? **Кънша хърем** – навозиш, аз ҳад зиёд дӯст доштани тифлон. **Сафрияҳа кънша хърем. Кънта зер кън** – ором нишастан. *Яг дам кънта зер карда шин, илтимос! Кън кофтан* – аз пайи ёфтани нуқсонҳои касе гаштан, кунҷқобӣ кардан. *Се солай, ки къни фалония мекава. Сафия иқа къни тилфона накав. Дар кънъш гъ нест* — касе, ки чизе нарорад, намедонад, аммо калонгапиву калогирӣ мекунад. *Дар кънът гъ несту иқа калунгарӣ мекънӣ? Къни шиштан надоштан (Кън замина надидай)* - серкорӣ. *Як ҳафта шидай, ки къни шиштан надора. Ай саҳар чимбидастам, кънъм замина надидай. Кънда лой молид(ан)* – фиреб хӯрдан. *Ҳамиқа боваръш карӣ, кънтънда лой молид. Къну руш якта* – шакси беор, бетамиз, ваъдахилоф. *Дина дига гап мегуфт, имруза гапоша бин, и одама къну руш якта бъдай. Ба кън чоғара кофт(ан)* – беқарорӣ, дар як чо шишта натавонистан, аз пайи фош кардани сирре гаштан. *Дар як чо хап шин, иқа чъмбидӣ, ба кънът чоғара кофтесайчӣ. Вай хап нашишта, бо ба кънъш чоғара кофтана сар карай. Кън хоридан* – саросема будан, дар як чо истода натавонистан, ба ҳар чиз даст расондан. *Чува ина расидӣ, кънът хорида места-чӣ?*

Чуноне ба мушоҳида мерасад, воҳидҳои фразеологӣ соматӣ асосан ба узвҳои инсон иртиботи қавӣ пайдо кардаву дар ин қабил ибораҳо узв чун калимаи асосиву калидии ибора намоён мегардад. Ба истиснои калимаҳои номбаргардида, боз калимаҳои ҳам вучуддоранд, ки бевосита ба ҳисми инсон алоқаманд ва дар ибораҳои фразеологӣ зиёде чун калимаи калидӣ нақши боризе доранд. Чунончӣ:

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ҚАД**

**Қадъш лайлак** – шахси қаддароз. *Ман вая намегиръм, қадъш лайлакори ҳай. Ёни вайнда ман майдияк, қади вай хъди лайлакорӣ.*

**Ними қадъш дар тайи замин** — шахси қадпаст, онҳое, ки чизи бисёреро медонанду гоҳ-гоҳе, луқма партофта меистанд. *Ҳич кас вая ба мо бараварай намега, ними қадш дар замин. Ина ними қадъш дар тайи заминай, агар қадъш балан боша, бо чӣ гуваю чӣ къна-е*

**Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ЧОН**

**Ба чунъм бараварай** - аз ҳад зиёд дӯст доштани касеву чизе. *Ин падаркайи апачам ҳай, ба чуном баравар ҳайа. Вая гап назане, вай ба чунм бараварай. Ай чунъм серъм карй (безор ай чунъм карй) – бо амали ношояму такрорй безор кардан. Ба ин рафторът ай чунъм серъм карй, бас мекънй ё не? Иқа қъчоқъм накън, безор ай чунъм карй. Ай чунът пгида (пъчида) – ба миқдори ниҳоят кам додани чизе. Бисёртаръм те, ай чунът пгида надода, манам гишинаҳм охи. Чунъш месуза – меҳрубон будан. Ҳоли вая дида чунаком сухт. У одами касал, ида додаръш мешава, чунъш месуза. Чун гирифтай – солиму тансихат гардидан, фарбеҳ шудан. Аммаш чун гирифтастай, туф-туф чишъм нараса. Чунъш дар дарнъш нарасидастай (Чунъш дар танъш нағънчидастай - ниҳоят шӯх, ором истода натавонистан. Иқа тупаланг мекънй, чунът дар дарънт нағънчидастай? Чуни гарм — қуввату мадор, серҳаракатй. Бовом доим меган, ки тъ ҳози ёши, чуни гарм дорй, кор кън, хун, пъл йав. Ба чуну ҳолъш намунд – бо хоҳишу илтимосу иличо кореро ба сомон расондан, касеро розй кардан. Ба чуну ҳолш намунд, ки як кори хъдша бемалол къна, гъръфта бъррафт. Чуни попои накан - саросемавор ҳаракат кардан. Иқа чуни попои наканда дар як чо шин, камтар дам бъгй. Чуниш анча дамид — ором шудан, дам гирифтан. Корошънда ёрдам додем, чунъш анча дамид. Одами гандаҳа чунъш сахтай – ишора ба афроди бадрафтор, ки бо бадкориҳояшон боз муваффақ ҳам ҳастанд. Вай ҳаманда азав дода мегарда, ҷазоша дигаро мекашан, одами гандаҳа чунъш сахтай. Чун чуни хъдът бъдай – дар ғаму ташвиши худ будан, ба ғаму ташвиши кас шарик набудани дигарон, азоби ғуму ташвишро кишидани худӣ кас. Ҳич кас ғамта намехурдай, чики шавй чун чуни хъдът бъдай.*

#### Ибораҳои фразеологӣ бо вожаи ХУН

**Хънта дам мекашъм** – навъе аз таҳдид барои ҷазо додан. *Беақли накън, ки хънта дам мекашъм. Хъни хъдта хъдът хурдй – ғами хӯрдан, дар ташвиш мондан. То умудошуа хъни хъдта хъдът хурдй. Ҷойи хънъм рехтагй - таваллудгоҳ, Ватан. Ҳушёрна нағз мебинъм, чуваки инча хъни нофъм рахтагй ҳай.*

Ҳамчунин ибораҳои фразеологӣ бо калимаи **асаб**: **Асабъмда нарас** – ба гапу кори касе халал нарасондан. *Ба ман корът набоша, асабъмда нарас;* бо калимаи **хотир**: **Хотирта ҷам кън** – ноумед шудан. *Хотирта ҷам кън, беда атат тъйа вайънда наметийа;* бо калимаи **дам (нафас)**: **Дамъш дарън зад** – ба сабаби гуноҳе хомӯш истодани кас. *Айб дар каллаи хъдъш-дия, гувъмъш дамъш дарън зад; Нафаси хънък накън — нияти бад накардан, пешгӯии бад накардан. Нафаси хънък накъ, ҳамаш нағз мешава. Нафаста шамол бара — сухани бад нагуфтан, нияти бад накардан. Оилаша вайрун мекънъм мега, нафаста шамол бъбара;* бо калимаи **кӯр**: **Кури най-най** – шахсе, ки ба атроф назар намекунад, беэътибор аст, ҳатто чизҳои атрофашро ҳам намебинад. *Пеши пота дида ра гард, нағалтй бо кури най-най; Кура бино, кара шунаво мекъна – дар мавриди номуносиб бо овози баланд сухан гуфтан. Камака пастар гап зан, кура бино кара шънаво карй;* бо калимаи **қавоқ**: **Қавоқош кашол** – ғамгин будан, чеҳраи гирифта, димоғи сӯхта. *Ягу кас гапи ҷатоқъш задай-чй, қавоқош кашол умад;* бо калимаи **търхънък**: **Търхънъкам фелъш хънък** – шикоят аз феълу рафтори бад. *Ҳамқа корош намафорамки, търхънъкам фелъш хънък; Търқът пъса (дар гур) — норизои аз коре. Ҳамаҷоҳа расво карй, търқът пъса;* бо калимаҳои **ақлу хуш**: **Ақлу хъшта дар чош мун** – боодобу боандеша будан. *Ақлу хушта дар чош мунда кор кън, ки мардъмда гап нашавъм бо;* бо калимаи **зеҳн**: **Зинът кънъд бъдай** – сустии хотира. *Ҳамиқа хунда аз ёд кара натунистй, зинът расо кънд бъдай.*

#### ХУЛОСА

Мушоҳида ва таҳқиқҳо дар ин бахш нишон медиҳанд, ки соматизмҳо дар илми забоншиносии тоҷик ба дараҷаи зарурӣ омӯхта нашудааст. Ибораҳои фразеологӣ соматики нитанҳо дар ибораҳои устувори забони тоҷикӣ, балки дар осори адибони мумтозу муосири тоҷик низ нақши барҷаста доранд. Вобаста ба хусусияту вазъият, ҳолати рӯҳиву вазъияти нутқ, ифодаву баёни фикр ибораҳои фразеологӣ сомати ҳамаҷун зарбулмасалу мақол дар барҷаставу муаасирии нутқи ғоянда нақши муҳим дошта, гурӯҳбандиву ба қисматҳо чудо кардани он зарурат дорад.

## TILSHUNOSLIK

Фразеологизмҳои маҳаллиро (шевагири) ҳам чамъоварӣ кардан, онҳоро гурӯҳбандӣ намудан, дар баробари тафсири тобишҳои маъноӣ, хусусиятҳои барҷастагӣ ва муассирии онро кашф кардан низ боиси таҳқиқи лексикаи шеваҳо хоҳад гашт. Дар таркиби луғавии шеваҳои тоҷикии манотиқи Ўзбекистон дар натиҷаи таъсири забони ўзбекӣ бисёр вожаҳо ворид шудааст, ки чанде онро дар ибораҳои фразеологӣ соматӣ низ ба мушоҳида гирифтём. Аз ин нуқтаи назар муқоисаи фразеологизмҳои соматии забони тоҷикӣ ба фразеологизмҳои соматии забони ўзбекӣ яке аз тадқиқотҳои мубрами илми забоншиносии тоҷику ўзбек мебошад.

## АДАБИЁТ

1. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. –Душанбе, 2007, 343 с.
2. Гадоев Н. Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ханубии забони тоҷикӣ:-Душанбе, 2019, 334 с.
3. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: Янги аср. 2018, 698 с.
4. У.Ҷаҳонов. Таърихи Сӯх. Хучанд, 1996, 105 с.
5. Раупов Х. “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. –Душанбе, 1972 – 191 с.
6. Хаскашев Т. Ф. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. қ. 1, –Душанбе, 1980 –100 с.
7. Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. Д., 1983;
8. Норматов М., Зикриёев Ф. Қ. Забоншиносии умумӣ. Д., 2006;
9. Мақсудов Т. Зикриёев Ф. Ҷалилов Ҷ. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо. -Душанбе, -1976. -85 с.
10. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. -Ҷ.1.-Душанбе, 1963